

УДК 82:176.821.161.2 Шевченко

Євгенія ЛЕБІДЬ-ГРЕБЕНЮК

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ В РОМАНІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ЧОРНИЙ ВОРОН»

У статті аналізується характер впливу метатексту поезії Т. Шевченка на формування ідейно-образної палітри роману В. Шкляра «Залишенець. Чорний ворон». Шевченківські ремінісценції у тексті Шкляра розглядаються як смислові домінанти, що увиразнюють та поглиблюють його зміст. Детально розглядається специфіка авторського тлумачення письменниками гештальт-концепту «Холодний Яр» та мотиву національного відродження. Також автор роботи досліджує природу та семантичне наповнення образу ворога у поетичному доробку Тараса Шевченка. Парадигма образу ворога розглядається у кількох планах: релігійному, психологічному та філософському. Окрема увага приділяється у статті аналізу дискурсу перманентного національного ворога в українській культурній традиції, який, не зважаючи на негативну конотацію, сприяв консолідації народу, віднайденню ним власного героїчного минулого. Як протиповага образу національного ворога у текстах Т. Шевченка і В. Шкляра функціонує образ чоловіка-воїна (козака, гайдамака, повстанця), знакової постаті героїчного минулого. Цей образ у творах письменників формує еталон досконалості, ідеального захисника свого народу та Батьківщини.

Ключові слова: *рецепція, метатекст, автор, читач, літературний код, образи і мотиви, ремінісценція, гештальт-концепт, бінарна опозиція, ворог.*

Постановка проблеми. Цілісний метатекст поетичного доробку Шевченка є прецедентним прототекстом для багатьох творів української літератури. О. Бердник, синтезуючи теорію

метаоповіді Ж.-Ф. Ліотара з ідеєю Ю. М. Лотмана про культури із парадигматичною та синтагматичною побудовою, уточнює визначення метатексту і розуміє його як „мистецький вербальний текст певної культури з найбільшим показником цінності та істини, який займає вершинне положення в ієрархії текстів і більшою чи меншою мірою детермінує появу нових текстів цієї культури [1, 34]”. Отже, метатексти (метаоповіді) являють собою певні пояснювальні системи цінностей, які „претендують на універсальність, домінантність у культурі, легітимують певні знання і організують суспільство [1, 35]”. Таким детермінуючим текстом в українській літературі є весь обсяг поетичної спадщини Т. Шевченка, оскільки творчість поета несе в собі для нащадків стійкий „код” (У. Еко, Ю. Лотман) або „домінантний код” (Ф. Джеймсон), який засвоюється і трансформується у творах авторів наступних епох. Генетична пам'ять будь-якого українського письменника зберігає національний культурний код, незмінною складовою якого є тексти поета, не лише в образно-тематичному плані, але й на рівні ідей, духовної аури Слова. Ідеальне співзвучання із поезією Шевченка у зображенні героїчних і трагічних сторінок нашої історії, у розумінні основ концепції національної свідомості знаходимо у романі В. Шкляра «Залишенець. Чорний ворон».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність виявлення імпліцитних механізмів використання шевченківських ремінісценцій у романі В. Шкляра не викликає сумнівів. Для літературознавства принципово розкрити певний комплекс конструкцій, художніх засобів їх формування, конкретизувати специфіку. Тема у шевченкознавстві майже не досліджена, тому потребує детального висвітлення і розкриття.

Мета статті: стисло окреслити характер впливу поезії Шевченка, осмислити функціонування його образів і мотивів, здійснити порівняння особливостей інтерпретації теми визвольної боротьби обома письменниками. Також видається важливим визначити зв'язок концепту Холодний Яр із образом національного зовнішнього ворога.

Виклад основного матеріалу. Відтак, визначимося із дефініцією поняття ремінісценція. У літературознавстві термін

використовується на позначення „різновиду запозичення, притаєного «незадокументованого» посилання чи літературної цитати [2, 475]”. Образ Холодного Яру, творчо інтерпретований Шклярем у власному тексті, тісно пов’язує його роман із поезією Шевченка. Топонім Холодний Яр — місце зародження Коліївщини (1768) та Холодноярської Республіки (1919—1922) — з XVIII століття і до наших часів позначений семантикою боротьби із загарбниками й поневолювачами за свободу народу, незалежність України. Його культурологічна, філософська та літературознавча рецепції представлені у текстах М. Чайковського, Ю. Горліса-Горського, Д. Донцова, М. Негоди. Однак, у творчості Шевченка і Шкляра цей образ набуває філософського узагальнення, стає гештальт-концептом. Гештальт-концепт у психології — це „певна психічна система і структура, яка має конкретний гносеологічний і соціальний зміст [3, 139]”. Близьким є тлумачення терміну у лінгвістиці: „Гештальт — це комплексна функціональна мисленнева структура, що впорядковує розмаїття окремих явищ у свідомості [4, 119]”. Розуміння поняття у статті ґрунтується на синтезі цих двох визначень. Гештальт-концепт — цілісний образ, наділений конкретним аксіологічним змістом, є необхідною складовою світогляду людини, що, у свою чергу, є невід’ємною частиною універсального духовного коду нації.

Відхід від традиційного для письменників-попередників зображення історичного минулого українського народу в ідеалізованому ключі зумовило філософське поглиблення системи образів у творах Т. Шевченка. Образ Холодного Яру, поєднаний в одне ціле з його захисниками — гайдаками, став для поета символічним уособленням волі, мужності, національної гідності. До Холодноярської теми Шевченко звернувся ще у поемі „Гайдаки”, але найповніше її розкриття знаходимо у поезії „Холодний Яр”. У ній він, полемізуючи з істориком А. Скальковським, який називав гайдака „обыкновенными грабителями [5, 15]”, які заплямували безчестям усю Низову спільному, зазначає: „«Гайдаки не воины — / Разбойники, воры. / Пятно в нашей истории...» / Брешеш, людоморе! / За святую правду-волю / Разбойник не стане, / Не розкуе

закований / У ваші кайдани / Народ темний, не заріже / Лукавого сина, / Не розіб'є живе серце / За свою країну [6, 357]”.

У романі В. Шкляра „Залишенець. Чорний ворон” у контексті нових історичних реалій відбувається актуалізація гештальт-концепту. Письменник подає образ Холодного Яру трипланово. Перший план — бачення його зайдами-загарбниками — у записах енкаведистів, їх доповідних. Володимир Курський в обвинувальному висновку новітнім гайдамакам напише: „Пресловутый Холодный Яр в глазах контрреволюции до сих пор является ярчайшим символом борьбы против Советской власти, и бывали моменты, когда он, располагая огромными вооруженными силами, представлял собой желто-блукитный остров среди бушующего моря гражданской войны [7, 298]”. У своїх нотатках енкаведист Гальперович, характеризуючи визвольний рух в Україні, зазначить про її народ: „В нем проснулся спавший сотни лет вольный дух запорожского казачества и гайдамаков. Это тот самый дух вольности, который давал им нечеловеческую силу в течение сотен лет воевать против своих угнетателей — поляков, русских, татар и турок [7, 28]”. Другий план — це уявлення про Холодний Яр вічно голодних китайців, які разом із „москалями” прийшли на українську землю. Для них це якась древня фортеця або ім'я великого полководця, такого як Чингізхан [7, 25], тобто неодмінно щось грізне, міцне, нескориме. Третя, найголовніша, на наше переконання площина, розуміння Холодного Яру самими повстанцями, що водночас є й авторським його прочитанням як єдино можливої форми існування: вільний, бо живий; гасло Холодноярських героїв: „Воля України або смерть [7, 328]”. Отже, семантичне наповнення образу в романі Шкляра подібне до того, що відтворене у текстах Шевченка. Холодний Яр — осередок свободи нації; аксіологічне наповнення цього концепту — волелюбність, безстрашність, козацьке братерство, мужність. Як Шевченко „крізь призму власної філософії [8, 52]” осучаснив гештальт Холодного Яру з притаманним йому колоритом у свідомості сучасників, протиставивши мужніх гайдамаків-лицарів „новим катам”, „новим ляхам”, так і Шкляр, описуючи події 20 рр. ХХ століття,

являє реципієнту узагальнене розуміння образу, що водночас є і „основним джерелом росту й життя [8, 52]” нації і містичним первнем „іскри вогню великого”, з якого постане нова Україна.

У текстах і Т. Шевченка, і В. Шкляра концепт «Холодний Яр» тісно пов'язаний із образом національного зовнішнього ворога. Образ перманентного національного ворога — збірний, комплексний та вміщує у собі різні негативні прояви і риси. Зовнішній ворог — це загроза державотворчим і націєтворчим прагненням народу. Негативні стереотипи ворога змінюються в українській культурі й літературі залежно від історичної епохи. Т. Волкова, описуючи романтичне уявлення про „національне” як про вищу форму вияву „інакшості”, зазначає, що представник чужого народу — це завжди „інший [9, 84]” із власною ментальністю та світоглядом. У поезії Шевченка зовнішній національний ворог-загарбник різноманітний — турок, поляк, москаль, німець, але його типологічні параметри завжди однакові: сила, жорстокість, антигуманність. Вороги „ревуть, лютують [6, 237]” як дикі звірі; вони — „чужі люди [6, 93]”, які „роблять лихо [6, 93]”, їх мета — грабунок і плюндрування України. Від зовнішнього ворога можна заховатися або захиститися на певний час, зменшивши прояви агресії, але найдієвіший спосіб — перемогти ворога, знищивши його назавжди. У поезії „Холодний Яр” Шевченко закликає „одностайне стати / На ворога лукавого, / На лютого ляха [6, 356]”. Тому, за слушним твердженням О. Глушко, автостереотип перманентного зовнішнього ворога сприяє обґрунтуванню „континуїтету історії певного народу”, інституціоналізації „довільної схеми минулого [10, 136]”, у протистоянні з ним формується „новітня ідентичність й внутрішня позитивна семіотична компліментарність” націй [10, 136]”. У творчості Шевченка „конструювання інакшості [11, 137]” (за М. Россом) виступає як чинник самоідентифікації: неналежність до „москалів” чи „ляхів” вказує на незалежність, окремішність власної нації.

Схоже формування образу зовнішнього ворога відбувається й у романі В. Шкляра. Ворог у „Чорному вороні” —

„кацап’юги”, „орда”, „москалюги” — задля увиразнення їх негативних рис, автор надає образам гротескності, навіть карикатурності: „Дрібні, кривоногі, але дуже мордасті, з пласкими, налитими кров’ю мармизами [7, 22]”, їх мова — „з дикунським гелготанням і матючною [7, 22]”. Важливо, що письменник чітко визначає національну приналежність зовнішнього ворога українського народу. Потрібно зауважити, що на відміну від позиції Шкляра, для Шевченка ворог — це не просто представник іншої нації; формування образу ворога у його текстах не цілком підпадає під традиційну схему поділу на „своїх” та „чужих” (за термінологією Б. Багатора — „we” і „them”, „the other”) — розмежуванні, що ґрунтується на давній ідеологічній дихотомії: „Between we, who are good, and them, who are evil [11] („між нами — хорошими, і ними — злими”). Для Шевченка національний ворог — це агресивно налаштована людина або група людей, чия мета — знищення України та українців. Б. Багатор, розмірковуючи про природу зовнішнього ворога та його особливості, робить низку важливих спостережень, зазначаючи, що для мобілізації національної ненависті ворог має бути репрезентований як грізний смертоносний агресор, порушник моральних норм, що є перепоною для реалізації цілей та ідеалів нації („For mobilization of national hatred the enemy must be represented as a menacing, murderous aggressor, a satanic violator of the moral and conventional standards, an obstacle to the cherished aims and ideals to the nation as a whole and of each constituent part [11]”). Одним із таких національних ворогів є Катерина II у поемі-містерії „Великий льох”, навіть посміхнутися їй смертний гріх, що не має прощення: „Тая цариця — / Лютий ворог України, / Голодна вовчиця! [6, 319]”.

Як противага образу національного ворога у текстах Т. Шевченка і В. Шкляра функціонує образ чоловіка-воїна (козака, гайдамаки, повстанця), знакової постаті героїчного минулого. Цей образ у творах письменників формує еталон досконалості, ідеального захисника свого народу та Батьківщини. Герой володіє комплексом рис воїна, які повторюються у більшості текстів української літератури з XI по XIX ст.: фі-

зична досконалість, мужність, витривалість, сила духу, кодекс честі та обов'язку перед своєю державою і народом, готовність до жертви і самопожертви в ім'я Батьківщини, відданість своєму покликанню, беззастережна сміливість, незламність, повага до козацького побратимства та його законів. Дихотомія друг/ворог, чужі/свої дозволяє виокремити основні риси антипода, його негативні риси свідомо загострюються, яскравіше вимальовуються на тлі чеснот героя. І вороги, і герої у Шевченка і Шкляра вдаються до насильства, їхні вчинки набувають деструктивного характеру, але у межах різних систем цінностей. Діяльність гайдамак і повстанців освячена високою, благородною метою, визначеною як боротьба за свободу, незалежність власну і своєї країни. У ситуації жорстокої національної конфронтації вчинки героїв спрямовані на захист української нації, позначені моральним релятивізмом, „вибірковим гуманізмом”.

Ремінісценцією із творчості Шевченка у романі Шкляра є й мотив тимчасового сну-впокорення України. Поет навіть „дегероїзує «славну» минувшину як таку, що спричинила мізерну теперішність, а відтак не може слугувати навіть підставою для національних гордоців [5, 104]”. У обох письменників було власне бачення концепту Холодний Яр, відкореговане тими історичними реаліями, до яких вони зверталися. Разом із тим є багато спільного у потрактуванні митцями зазначеного образу. У текстах Т. Шевченка і В. Шкляра це місце є топосом свободи, де сконденсована енергія народного вільного духу. Холодний Яр постає у їхніх творах і як символ славетного козацького минулого, і як записка спасіння у майбутньому; це „згусток” національної пам'яті, джерело пасіонарності, що не дає українському народові асимілюватися, зникнути. Відтак, у творчості й Т. Шевченка, і В. Шкляра потужно звучить мотив грядущого національного відродження. Майже дослівна ремінісценція із поезії Шевченка: „Найбільше наше повстання попереду — ще повіє новий огонь з Холодного Яру! [курсив мій — Є.Л.] Слава Україні! [7, 86]” є тим наріжним каменем у цілому романі „Чорний ворон”, основою його національно-державницької концепції.

Висновки. Таким чином, В. Шкляр творчо розвиває шевченківські ідеї. Зокрема, нове прочитання, за інших історичних

обставин, знайшли у його романі образи національного ворога та воїна-захисника, мотиви сну-впокорення України та її національного відродження. Використовуючи ремінісценції з метатексту поетичної творчості Шевченка він вступає у позачасовий діалог із поетом, продовжуючи його думки, розширюючи смисл власного твору та підтримуючи тяглість культурної традиції у плеканні національної пам'яті та становленні ідентичності.

Список використаної літератури

1. Бердник О.С. „Історія Русовъ” як метатекст: Монографія / О. С. Берник. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2002 – 180с.
2. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці, 2001. – 636 с.
3. Бегоян А.Н. Понятие гештальт-концепта: когнитивно-концептуальная терапия / А. Н. Бегоян // Актуальные вопросы педагогики, психологии, социологии. Вып. 1. Т. 2. – Махачкала, 2012. – С. 135–139.
4. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова. – М., 2007. – 314 с.
5. Скальковський А.О. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768 / А. О. Скальковський. – Одесса, 1845. – С. 15.
6. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 2001. – Т. 1.: Поезія 1837 – 1847. – 784 с.
7. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний Ворон / В. М. Шкляр. – Харків, 2011. – 381 с.
8. Донцов Д. Вогонь з Холодного Яру / Д. Донцов // Незримі скрижалі Кобзаря (Містика лицарства запорозького). – Торонто, 1961. – С. 45-55.
9. Волкова Т.П. Философская концепция Другого в контексте формирования мультикультурного общества / Т. П. Волкова // Вестник МГТУ. – Т. 11. № 1. – 2008. – С. 84–88.
10. Глушко А.О. Образ „перманентного зовнішнього ворога” як національний автостереотип українців і словенців / А. О. Глушко // Український історичний журнал. – № 3. – 2012. – С. 135–142.
11. Bahador V. Mapping the Enemy Image through Different Conflict Stages [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://convention2.allacademic.com/one/isa/isa11/index.php?click_key=1&PHPSESSID=a79500fdf9cf47570a717733a309d298.

Одержано редакцією – 26.05.16
Прийнято до публікації – 18.10.16

Summary. Lebid-Hrebeniuk Y. Reminiscences from T. Shevchenko's creative work in V. Shklyar's novel «Black Raven». The article dwells upon the use of reminiscences from T. Shevchenko's metatext in V. Shklyar's novel «Black Raven». The „metatext” (metanarration) term suggested in theses is based on synthesis of several methodologies above all proposed in works of Y. Lotman, M. Bahtin, O. Berdnyk and others). The author's understanding of the concept is a text (or its element), which has „secondary” semantics relatively to the basic (main) text, depending on their themes and images, and develops its communicative possibilities. The idea of Ukrainian literature code was formulated and confirmed in the work, giving us universal significance, used in certain texts and was enriched national features. Taras Shevchenko's poetical creativity is represented as metanarration, that favorably influenced on development of Ukrainian literature and produced new texts, senses. Shevchenko's reminiscences in Shklyar's text are examined as semantic dominants, which underline and deepen his sense. Intraliterary comparative analysis allowed to comprehend of specific author's interpretation of gestalt-concept «Kholodniy yar». A gestalt-concept is the integral sacred image, which provided with specific value meaning, and is the essential constituent of world view of man, that, in turn, is inalienable part of universal spiritual of nation's code. Also the investigation is devoted to research of sense and structure of image of enemy in T. Shevchenko's poetical creative work. The image suggested in article is based on synthesis of several interpretations above all proposed in works of E. Fromm, G. Zimmel, T. Volkova, A. Glushko, B. Bahador. In the article separate attention was paid to discourse of permanent national „enemy” in Ukrainian cultural tradition, which was highly impacted on people's consolidation.

Keywords: reception, metatext, author, reader, literary code, images and motives, reminiscence, gestalt-concept, binary opposition, enemy.